

NA TRASE HUMENNÉ
– PRAHA – TEL AVIV
PROZAIK
LADISLAV GROSMAN

MGR. PETER CABADAJ

100 years ago, the Slovak novelist and screenwriter Ladislav Grosman was born, who immigrated to Israel in 1968. In 1965, Grosman published his novella *Obchod na korze* (The Shop on Main Street), which became the basis for his subsequently published screenplay of the film of the same name. *Obchod na korze* directed by Ján Kadár and Elmar Klos was the first Czechoslovak production to receive an Oscar (1966).

Keywords: Ladislav Grosman; The Shop on Main Street; Jews; aryanization; stock trading; Czechoslovak emigration

„Chcel by som písať o tom, čo sa stalo. Bojím sa však pátosu tragédie. A to je snáď dôvod – ak to tak smiem nazvať – môjho tragikomického nazerania. Zodpovedá to tiež povahe postáv, ktoré ma zaujímajú, ich životnému optimizmu, v ktorých je dosť miesta pre všetko, čo je ľudské.“

Tieto slová napísal pred vyše polstoročím prozaik, prekladateľ, scenárista, redaktor a pedagóg Ladislav Grosman (4. 2. 1921 Humenné – 25. 1. 1981 Tel Aviv, Izrael). Staršie ročníky ho registrujú najmä ako autora literárnej predlohy a spoluscenáristu legendárneho filmu *Obchod na korze*, ktorý dostal ako prvý československý dlhometrážny titul slávneho Oscara. Mladšie generácie už o ňom vedia pomerne málo. Februárová storočnica narodenia ponúka vzácnu možnosť vrátiť sa k spisovateľovmu hodnotnému dielu a bližšie spoznať strhujúci životný príbeh plný zvrátov, osudových rozhodnutí, márných nádejí i trpkých sklamaní.

„HLAVNÉ MESTO SVETA HUMENNÉ“

Ladislav Grosman pochádzal z východoslovenskej židovskej rodiny. Otec, garbiar, bol majiteľom malého obchodu s kožami. Rodičov a dvoch z piatich súrodencov stratil v priebehu nemeckého bombardovania vlaku s transportom na železničnej stanici v Ružomberku (1944). Štvortriednu štátnu ľudovú školu vychodil v Humennom. Študoval na reálnom gymnáziu v Michalovciach (1931 – 1939, v dôsledku schválených protižidovských zákonov mohol zmaturovať až v roku 1945), potom na Vysokej škole politickej a sociálnej (1945 – 1949), neskôr diaľkovo absolvoval psychológiu a pedagogiku na Vysokej škole pedagogickej v Prahe (1953 – 1958). Titul PhDr. získal v roku 1967 za prácu *Psychologické a pedagogické aspekty knižnej reklamy*.

Počas Slovenského štátu pracoval dva roky v telehni v Humennom (1939 – 1941), potom narukoval do povinnej služby ako vojak bez zbrane. Dôsledkom nevydareného útoku (1941) bola internácia v tábore nútených prác neďaleko Banskej Bystrice, kde do vypuknutia Povstania koncom augusta 1944 lopotil na výkopoch s krompáčom a lopatou, ako i na tabakových poliach. Mimoriadne ťažké chvíle po vojenskej porážke ozbrojenej protifašistickej rezistencie prežil v hlbokjej ilegalite ako rasovo prenasledovaný človek v neustálom strachu o holú existenciu.

Ladislav Grosman. Zdroj foto ALU SNK

Prvé mesiace po oslobodení strávil v rodnom Humennom, ktoré bolo preňho, povedané slovami manželky Edity Grosmanovej, „hlavným mestom sveta“. Maturitnou skúškou ukončil gymnaziálne štúdium a v septembri 1945 odišiel natrvalo žiť do Prahy. Postupne pracoval ako redaktor knižnej propagácie v slovenskom nakladateľstve *Pravda* (1950 – 1953), redaktor knižných noviniek v *Slovenskej knihe* (1953 – 1959), redaktor *Združenia československého nakladateľstva* (1960 – 1963), vedúci redaktor časopisu *Učebné pomôcky v škole a osvete* (1964) a scenárista *Československého štátneho filmu* na Barrandove (1965 – 1968).

Krátko po invázii vojsk Varšavskej zmluvy na územie našej vlasti emigroval s rodinou v septembri 1968 do Izraela a zakotvil v Tel Avive.

Od januára 1969 až do konca života pôsobil sprvu ako docent, od roku 1975 ako profesor dejín slovanských literatúr na Univerzite Bar-Ilan, kde vyučoval aj tvorivé písanie. Zároveň od roku 1979 prednášal scenáristiku na univerzite v Tel Avive.

SVEDECTVO ARNOŠTA LUSTIGA

Odpoveď na otázku, prečo Grosmana upútala Praha, možno nájsť aj vo svedectve renomovaného českého spisovateľa a blízkeho priateľa Arnošta Lustiga. „Počas vojny žil v ilegalite, odkázaný na pomoc dobrých a statočných ľudí, čo sa odrazilo aj v jeho duši. Nikdy

nevedel hádzať všetkých do jedného vreca. Vedel, čo riskovali ľudia, ktorí ho skrývali, dávali mu najesť a poskytli útulok. Hovorili sme spolu často. O okolnostiach, za ktorých sa v ľuďoch prejavilo to nízke, a naopak, keď činmi presiahnu sami seba... Očarovala ho Praha a po štúdiách sa na Slovensko už nevrátil. Bolo preňho pohrebiskom otca, matky, dvoch súrodencov, dejiskom škaredých vecí za Tisa. Nemohol preniesť cez srdce, že slovenskí fašisti boli rasovo ešte ohavnejší ako nacisti a odovzdávali svojich Židov Nemcom za päťsto ríšskych mariek za jedného s podmienkou, že sa ani jeden z nich z Auschwitzu či z ďalších koncentračných táborov nevráti.“

NAJRADŠEJ MAL NEVESTU

Existenciálne ladené novely a poviedky Ladislava Grosmana reflektujú zložité osudy Židov na východnom Slovensku – najmä ich rasové perzekúcie za druhej svetovej vojny. Prozaické texty, odrážajúce tiež vplyvy chasidského folklóru a sionizmu, uverejňoval od roku 1955 v mnohých českých a slovenských literárnych a kultúrnych časopisoch (*Host do domu, Impuls, Kulturní tvorba, Kulturný život, Divadlo, Mladý svět, Plamen, Slovenské pohľady, Svět v obrazech, Židovský věstník* a i.). Spočiatku publikoval v slovenskom jazyku, od roku 1958 prevažne v češtine. Rozsahom nevelkým dielom sa začlenil do literárneho prúdu, ktorý od konca päťdesiatych rokov tematicky aktualizoval židovskú látku a jej univerzálny humanistický význam a odkaz (A. Lustig, L. Fuks a ďalší).

Drvivá väčšina Grosmanových próz čerpá z dôvernej znalosti histórie a zvykoslovia rodného kraja pod Vihorlatom, ako i vycibrenej schopnosti kreatívne uplatniť v textoch nielen špecifický jazyk, spôsob myslenia a ritualizované konanie židovského etnika, ale i situačný a slovný humor, grotesknosť a tragikomiku. Autentické sprítomnenie ťaživého vojnového údeltu Židov a epicky plastické zobrazenie osudov írečitých ľudských typov a zväčša bizarných konfliktných situácií dosiahli umelecký vrchol v novele *Obchod na korze* (1965) a titulnej poviedke zbierky *Nevěsta* (*Nevesta*, 1969). Obidve diela z vojnových čias rozvíjajú v dobových kulisách provinčného východoslovenského mes-tečka príbehy o zásadnom rozpore medzi túžbami, snami a ilúziami bezbranných pochabých ľudí a nemilosrdne vyčíňajúcou realitou. Novela *Obchod*

na korze je priamočiarym, groteskno-tragickým rozprávaním o nehrdinskej (i nevýraznej) postave stolára a židovskej stareny, ktorá vôbec nevníma všadeprítomné dôsledky vojnovnej kataklizmy. Autor na pozadí ich vyhrotených osudov umelecky presvedčivo zobrazil bezmocnosť nerozhodných a nevedomých obetí totalitného ľudáckeho režimu. V knihe siedmich poviedok *Nevesta* uplatnil Grosman časovo chronologický rozmer naračnej línie. Funkčne pri tom využil realistickú drobnokresbu, ako i bohatú tradíciu verbálneho šírenia príbehov z pitoreskného židovského mikrosveta. Osobitne treba vyzdvihnúť ústrednú novelu zbierky. Rozprávanie o starnúcej židovskej žene a jej nenaplnenej túžby po šťastí vyúsťuje do univerzálneho podobstva o svete plnom ilúzií a celkovej skľučujúcej reality.

Zostaňme ešte chvíľu pri poviedkovom súbore *Nevesta*. Čoskoro po vydaní bolo dielo direktívne stiahnuté z trhu a zvyšný nepredaný náklad bez milosti zošrotovaný. Uplynulo niekoľko mesiacov a kniha vyšla na jeseň 1969 v Izraeli (po hebrejsky), o rok neskôr v New Yorku (po anglicky) a v roku 1972 ju vydal *Index – Spoločnosť pre československú literatúru v zahraničí* so sídlom v Kolíne nad Rýnom (po česky). Medzinárodne rešpektovaný izraelský režisér Nadav Levitan nakrútil podľa titulnej poviedky televízny film *The seventeenth Bride* (1985). Mimochodom, Grosman, ktorého vlastný scenár *Nevesty* nebol sfilmovaný, o svojej knihe v jednom interview uviedol: „... *Zo všetkého, čo som kedy napísal, mám najradšej Nevěstu, aj keď sa o nej ani zďaleka nehovorilo a nenapísalo tolko, ako o Obchode na korze.*“ Paradoxom je, že hoci sa dej všetkých poviedok odohráva v slovenských končinách, v našom jazyku vyšla zbierka vďaka SNM – Múzeu židovskej kultúry až v roku 2017.

SVETOZNÁMY FILM

Vedno s úspešným režisérskym tandemom Ján Kadár & Elmar Klos napísal Grosman podľa svojej novely *Obchod na korze* scenár k úspešnej rovnomennej 128-minútovej dlhometrážnej snímke. Akadémia filmových vied a umení v USA jej udelila najprestížnejšie ocenenie svetovej kinematografie. Dodnes ide o jediný celovečerný opus so slovenskými reáliami, ktorý získal Oscara. Stalo sa tak pred 55 rokmi, 18. apríla 1966. Dielo bolo zaradené do rebríčka

1001 filmov Stevena Schneidera, ktoré by ste mali vidieť pred smrťou. Titulné úlohy majstrovsky stvárnil poľská herečka – vtedy riaditeľka Židovského divadla vo Varšave – Ida Kamińska (Rozália Lautmannová) a Jozef Kroner (Tóno Brtko). Realizačnému tímu sa podarilo hodnoverne zobrazovať atmosféru a kolorit vojnového malomesta, ako i charakterovú premenu jeho obyvateľov v súvislosti s arizáciou židovského majetku. Ako výstižne píše erudovaný český filmový historik Jan Žalman: „*morálno-filozofická téma kompromisu vyústila v Obchode na korze do plného a myšlienkovo i umelecky vyzretého tvaru. S neomylným citom pre vyváženú naivitu i vypočítavosť, smiešnosť aj podliacť, súcitu a krutosť posunuli autori Obchodu na korze Brtkov krátky sen o lepšom živote do tragikomédie. Vtlačili tejto tragickej groteske zo zapadnutého kúta Európy univerzálne platný rozmer... Príbeh nepatrného slovenského človečička stvárnil s prostotou hodnou Chaplina, jazykom vyhýbajúcim sa umelému dramatizovaniu, a napriek tomu hlboko dramatickému v zmysle, ako v ňom komédia osudovo gradovala do tragédie. Dosiahnuť maximum vnútorného účinku s minimom vonkajších prostriedkov – to bolo odjakživa znakom pravého umenia*“ (1993). Vďaka bravúrnym kreáciám hlavných aktérov deja vyžaruje z filmu nielen prenikavý ľudský rozmer, ale i pozoruhodná expresívna sila. Ide o jasný dôkaz, že klasicky stvárnené realistické herectvo nestratilo ani v príboji moderných vyjadrovacích foriem nič z vlastnej pôsobivosti. Súveká kritika zaregistrovala, že *Obchod na korze* pripomína diela vtedajších brazílskych filmárov a ich obľudne groteskný obraz „*malých diktatúr*“. V prípade titulu zo slovenského prostredia však dôraz nespočíval v akcentovaní politického fenoménu. Tvorcov viac zaujímalo, ako sa tento fenomén korumpuje, rozkladá a v konečnom dôsledku neľútostne likviduje mravnú i fyzickú podstatu človeka. Skvostný nezabudnuteľný film bol čoskoro po Grosmanovej a Kadárovej emigrácii (1968) zakázaný a odložený na dvadsať rokov do trezoru. Zaslúženú satisfakciu a uznanie získal doma až po Nežnej revolúcii.

Z PEKLA ŠŤASTIE

Korešpondencia medzi Ladislavom Grosmanom a niekoľkými osobnosťami československej kultúry prezrádza, že spočiatku v emigrácii vyvíjal snahu udržať kontakty s domovom. Žiaľ, nijaký z jeho

literárnych či scenáristicko-filmových plánov sa už po nástupe normalizačnej mašinérie nerealizoval.

Exilovou tvorbou spisovateľ rozšíril svoje literárne dielo o nové motívy, situácie, postavy i prostredia, kde zasadil dej rozprávania. Umelecky i ľudsky najpôsobivejšie opätovne vyznievajú poviedky a črty zrkadliace tragický židovský vojnový údol. Dominuje v nich zobrazenie archaického sveta, mysteriózna atmosféra a dojemné lyrické reminiscencie na zážitky z detských liet, prežité v milieu rázovitej židovskej komunity na východnom Slovensku. Konkrétne máme na mysli zbierku poviedok *Hlavou proti zdi (Hlavou proti múru, 1976)* i ďalšie kratšie prozaické útvary, ktoré z rukopisu pripravil na vydanie Jiří Opelík. Prvýkrát uzreli svetlo sveta v druhom zväzku *Grosmanových Spisov*, ktorý vydalo pražské nakladateľstvo *Akropolis* (2018).

Detského hrdinu v hlavnej úlohe má tiež Grosmanova najrozsiahlejšia, posmrtno vydaná kniha *Z pekla šťastia (Z pekla šťastie, 1994)*. Román stvárňuje vzrušujúci príbeh malého židovského chlapca, ktorý svoju cestu za existenčným prežitím vníma optikou poklesnutej literatúry – s iluzórnym pocitom veľkého dobrodružstva.

Získanú izraelskú životnú empiriu, a to nielen v rovine reflexie ľudskej každodennosti, ale i vo vyhrotených hraničných situáciách spojených s ozbrojeným konfliktom (*Jomkipurská vojna*), najvýraznejšie odrážajú texty zhrnuté do štvrtého zväzku *Grosmanových Spisov* (2019). Nazvaný je podľa ťažiskovej časti diela – konvolútu autobiograficky ladených literárnych *Dopisů Mileně (Listy Milene)*, adresovaných rodinnej priateľke Milene Královej.

Viacero kratších prozaických opusov uverejnil tvorca v českých exilových zborníkoch, periodikách *Listy (Rím)*, *Zpravodaj (Zürich)* a izraelských časopisoch a novinách (*Jerusalem Post, Maariv, Jediot Achronot, Új kelet*). Rozhlasové stanice v Izraeli, západnom Nemecku a Kanade odvysielali v 70. rokoch formou čítania, respektíve dramatizácie niekoľko jeho beletristických textov.

Príležitostne sa Grosman v emigrácii vrátil aj k predošlej scenáristickej činnosti. Podľa poviedky *Rendez vous strýce Dávida (Rande strýka Dávida)* napísal v roku 1972 televízny scenár *Dod David holejch lirot kala*. Film sa mal v českej verzii pôvodne nakrúcať s Janom Werichom v hlavnej úlohe. Nevyšlo to. Snímka bola nakoniec zrealizovaná až po Grosmanovom úmrtí v roku 2000. Hlavnú úlohu v nej excelentne stvárnil Vlastimil Brodský.

ČESKO-SLOVENSKÝ KONTEXT

Keď spisovateľ v januári 1981 vo veku šesťdesiatpäť rokov zomrel (40. výročie), jeho odchod na večnosť formou dôstojného nekrológu reflektoval len časopis Čechov a Slovákov vo Švajčiarsku *Zpravodaj*. Domáce literárne a kultúrne periodiká o skone autora celosvetovo známeho *Obchodu na korze* buď povinne mlčali, alebo to ani nezaregistrovali.

Venovať bližší interes Grosmanovmu dielu nevyhnutne znamená zaoberať sa hlbšie aj otázkami česko-slovenského literárneho a kultúrneho kontextu. Rodák z Humenného je totiž bezpochyby tak slovenským, ako i českým tvorcom. Fundovaný znalec látky Radoslav Passia k uvedenému pripája ešte jeden „dominantný rámeček, tentoraz kultúrno-priestorový, spojený s multikultúrnym teritóriom na hraniciach východného Slovenska a Podkarpatskej Rusi, odkiaľ spisovateľ pochádza a kde leží predobraz jeho literárneho malomesta – Humenné“. Všeobecne platí tvrdenie, že tento úchvatný priestor dlhodobo odzrkadľovala najmä česká umelecká spisba, pričom v medzivojnovom čase išlo o „vyslovene konjunkturálnu, módnú tému, ktorá sa na úrovni príbehu zvyčajne realizovala ako zrážka modernej západnej civilizácie s archetypálnym hodnotovým systémom karpatských Slovákov, Rusínov a predovšetkým ortodoxných Židov (Ivan Olbracht, Karel Čapek, neskôr Ivan Klíma, Josef Topol a iní)“. Zatiaľ čo vo filme *Obchod na korze* je naznačená topografická línia skôr potláčaná, v Grosmanových prozaických textoch, hlavne zo zbierky *Nevesta*, je duch miesta zreteľne obnažený. Možno len súhlasiť s konštatáciou, že kým Čapek a Olbracht – každý

optikou vlastného zorného uhla vnímania – predpovedajú skorý definitívny koniec magického židovského sveta východných Karpát, Grosman zachytáva jeho posledné okamihy, nezvratnú skazu.

PLAKAL, KEĎ PÍŠAL

Hoci záujem slovenskej strany o Grosmanove literárne opusy nemožno porovnávať s českým kultúrnym milieu (zo štyroch zväzkov súborného diela zatiaľ vyšli v pražskom *Akropolise* dva), evidujeme niekoľko záslužných aktivít. O slovenskom vydaní poviedkovej knihy *Nevesta* z roku 2017 už bola reč na inom mieste. Časopis *Romboid* publikoval fragmenty z románu *Adam, syn človeka*, ktorý sa zachoval v niekoľkých rukopisných verziách (2015). Divadlo Jonáša Záborského v Prešove uviedlo v réžii Mariána Pecka činohernú adaptáciu novely *Obchod na korze* (2014), bratislavská *Nová scéna* ju v tom istom roku naštudovala ako muzikálový titul.

Zásluhou Mariána a Anny Šimkuličovcov vyšla v Humennom precízne spracovaná kniha s bohatou obrazovou dokumentáciou *Zvečnené v slzách a pote tváre: Návrat rodáka Ladislava Grosmana* (ADIN, s. r. o., 2016, 167 s.). Objavíme v nej i tieto slová tvorcovej manželky Edity: „Aj keď bol kdekoľvek, bol vlastne v Humennom. Často som ho pristihla, že plakal, keď písal. Bolo mu ťažko za tým, čo bolo. Viete, nie fyzicky, ale inak nútené odišiel z Humenného. Ale v duši ho nikdy neopustil.“ Prilievavejšia bodka za týmto medailónom hádam ani byť nemôže.